

Smárvamánát ja šerbmogevaherpmi – buorre álgu

Digitála reaiddut ruovttus addet olles bearrašii máŋga ođđa mediavásáhusa ja vejolašvuoda leat hutkái ja oahppat. Mo sáhttet fuolaheaddjit lámčit mánáide buori álggu? Makkár válljejumiid galgá dahkat gitta álggus? Dán gihppagis leat moadde rávwaga ja muitolisttu veahkehit du álgit.

Mii lea deháleamos?

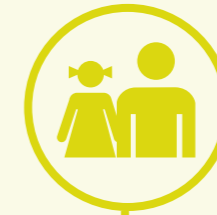
- Leage ovttas mánáin mediavásáhusain
- Smiehta makkár media- ja teknologiijarámmat dii háliidehpet ruovttus
- Oahpásmuva bálvalusaide, sisdollui, teknologiiji ja ahkerájáide
- Oahpat mánáide buriid neahttadábiid árrat – don leat deháleamos ovdagovva!

Leage ovttas mánáin mediavásáhusain

Buorre álgu oktasaš vásáhusaiguin ja fuolaheddjiid ja eará ollesolbmuid bagadallamiin sáhttet veahkehit máná oazžut olu buriid vásáhusaid. Go searvvat doaimmaide, de šattat don lunddolaš olmmožin hállat jus máná vásiha unohisvuodaid dahje suohtasiid.

VÁTTES SÁNIT JA DOAHPAGAT

Interneahtta, ruhta, áigi ja olbmuid dovddut ja dagut sáhttet mánáid mielas leat váttis áddet. Leage nu konkrehta go vejolaš ja geavat áššiid mánáid árgabeaivvis veahkehan dihtii sin áddet dan maid vásihit ja imaštallat.

RÁVVAGAT:

- Bija áiggi mánái: geahččat tv ja filmma ovttas, speallat spealuid ja suohtastallat ja čájjet vejolašvuodaid. Beroš das maid máná muitala/čájeha
- Gávnnaat mii beroštahtta ja geasuha, ja manne máná láittastuvvagoahtá?
- Bija áiggi hállat das maid vásiheahppi ovttas – mii lea buorre ja mii ii, ja manne. Hálaš maiddái das ahte ii buot, mii Interneahtas lea, leat duohta
- Lea ge nu konkrehta go vejolaš go háleštehpēt mánáin: Interneahtta, áigi, ruhta ja olbmuid dovddut ja dagut leat buot váttēs doaHPagat smávvamánáide
- Go du mielas lea áigi ahte máná galgá ieš okto beassat suokkardit, de hála ain mánáin ja divtte su čájehit dutnje áššiid
- Hála maiddái vejolaš unohis vásáhusaid birra, ja maid son sáhtta dahkat jus juoga dáhpáhuvá
 - Lea álki coahkkalit viidáseappot eará sisdollui ja vásihit eará áššiid go mii lei jurddašuvvon.
 - Mánát sáhttet eattehit go oidnet mánáid ja elliid gillámin, givssideapmi, geafivuoda, doar ruma, veahkaválddálašvuoda ja pornografija.
 - Ahte áššit mat earáid mielas leat somá neahtas, dáidet váividahttit nuppiid.
 - Mii lea fáddán das maid oidnet/vásihit ja mo olbmot háleštít? Lea go fasttes giella ja riiddut dahje givssideapmi?
 - Mui tal čielgasit ahte galget dutnje dahje eará ollesolbmui muitalit jus juoga dáhpáhuvá. Go háleštāt mánáin vejolaš unohisvuodaid birra, de čájehat mánái ahte don leat das su dihtii.
- Jus várohat máná leat ballán dahje eattehan, de jearat ja geahččal gávnnaht mii lea dáhpáhuvan

Makkár media- ja teknologi- ijarámmaid háliidehpet dii?

Čielga ja vuđolaččat smihttojuvvon rámmat ja ahkeheivehuvvon sisdoalu álkidahtta mánnái oahppat ja oažžut positiivlaš mediavásáhusaid – ja addet buori álggu buori digitálalaš árgabeaivái. Dá leat moadde rávvaga das maid sáhtát smiehttat.

DAGA BURIIDVÁSÁHUSAID ÁLKIT OLÁMUDDUI

- Vállje áinnas siidduid, bálvalusaid, filmmaid jna. mat du mielas heivejit. Ráhkát sierra máhpa ja čájjet mánnái mo son gávdná iežas máhpa.
- Geahččal bálvalusaid ovdal go divttát mánáid geavahit daid ja čohkká áinnas singuin álgoháviid go geavahit daid.

RÁVVAGAT:

- Gos ruovttus háliidat don mánáin galget leat mediavásáhusat? Leat go muhtun sajiin álkit čuovvut mielde go eará sajiin?
- Goas ja man guhká háliidat don máná galgá golahit áiggi reaidduide? Lea go erohus áiggis mii lea geavahuvvon ovdamearkka dihtii tv:i ja neahttabrehtii ja smarttelevodnii?
 - Áigi sáhtta leat váttis smávvamánáide áddet. Leage nu konkrehta go vejolaš go čilget goas ja man guhká mánná sáhtta geavahit reaidduid.
 - Galget go bearrašis leat fásta šearbmaáiggit?
 - Dahje fásta šearpmahis áiggit?
 - Mo don ollesolmmožin geavahat áiggit mediaide ja digitála reaidduide?
- Maid bálvalusaid sáhttet ja eai sáhte geavahit?
 - Vállje moadde bálvalusa, filmmaid, appaid ja siidduid maid sáhttet geavahit, ja ráhkát sierra máhpa man lea álki gávdnat.
 - Háliidat go ahte mánná galgá viežžat spealuid ja bálvalusaid ieš? Man olu ruđa lea du mielas govttolaš geavahit? Háleštehket nuvttáspealuid ja máksinspealuid erohusaid ja maid bálvalusaid lea ja ii leat OK viežžat.
- Vásihit go mánát seamma rámmaid ja vejolašvuodaid eará sajiin?
 - Olu mánát geavahit digitála reaidduid boarrásat oappáiguin ja vieljaiguin – sáhttet go sii veahkehit addit nuorabuidda buori álggu?
 - Háleš áinnas eará fuolaheddjiiguin makkár vásáhusat sis leat buriid bálvalusaid ja buori sisdoalu ektui, makkár ráddjehusat ja vejolašvuodát addojit.
 - Evttot áinnas digaštallat fáttá váhnenčoahkkimis mánáidgárddis.

Oahpásmuva bálvalusaide, sisdollui, teknologiiijii ja ahkerájáide

Olu digitála readdut, bálvalusat ja sisdoallolágideaddjit addet fuolaheddjiide vejolašvuoda heivehit daid mánáid geavahepmái. Go oahpásmuvat sihke teknologiiijii ja bálvalusaide, de sáhtát válljet makkár sisdoallu, vásáhusat ja vejolašvuodát heivejit du mánái. Geahččal vejolašvuodaid ovdal go máná geavahišgoahtá daid, ja maŋŋá sáhtát leat mielde vásáhusas mánáin.

BEASSANSÁTNI

- Beassansátni lea dego du stohpočoavdda – dat rahpá bálvalusaid, vejolašvuoda geavahit ruđa, viežžat ođđa spealuid ja bálvalusaid ja juohkit ja leat sosiála.
- Beassansáni galgá leat álki muitit, muhto váttis árvidit ja sáhtta ovdamearkka dihtii leat lávlla dahje cealkka.
- Oahpat mánáide ahte beassansáni ii galgga addit geasage.
- Du beassansátni sáhtta rahpat máŋga vejolašvuoda – háliidat go ahte du mánás galget leat dát vejolašvuodát?

RÁVVAGAT:

- **Makkár vejolašvuodát leat readduin/bálvalusain maid máná galgá geavahit?**
 - Galgá go mánás sierra reaidu, geavahit du dahje bearraša reaidu?
 - Sáhtta go reaidu/bálvalusa heivehit mánáid dárbbuide?
 - Iskka sáhtta go du readdus lohkkadit osiid šearpmas – vai máná bissu ovttas doaimmas.
 - Sáhtta go bálvalusas aktiveret sihkkaris ohcama, vai lea go bálvalusas sierra mánáidveršuvdna?
 - Muite ahte filtarat ja sihkkaris ohcan eai ráddje beassama buotlágan vahátlaš sisdollui.
 - Geahččal maiddá bálvalusaid/siidduid mat du mielas leat OK mánáide – mat heivejit du mánái?
 - Iskka leat go App-gávppis dahje geavaheaddijeavttuin almmuhuvvon ahkeráját?
- **Háliidat go ahte máná galgá sáhttit:**
 - Geavahit Interneahta/wifi?
 - Geavahit ruđa readdus ja bálvalusain?
 - Geavahit du beassansáni viežžat ođđa spealuid?
 - Leat sosiála ja juohkit dieđuid, govaid ja filmmažiid earáiguin?
- **Maid sáhtta máná vásihit bálvalusas? Man sisdollui galgá máná beassat?**
 - Mii sisdoaluid lea bálvalusas/spealus/prográmmas?
 - Maid baháid ja buriid sáhtta máná vásihit?
 - Beassá go máná álkit viidáseappot eará sisdollui liŋkkaid dahje evttohusaid bokte?
 - Leat go olu máidnosat? Leat go dat mánáid vai ollesolbmuid várás?
 - Diktá go bálvalusas leat olbmo sosiála? Makkár gulahallan ja makkár geavaheaddjit leat bálvalusas? Makkár vejolašvuodát leat juohkit govaid/filmmaid, ja lea go bálvalus muddejuvvon?

Oastimat prográmmain/appain

Olu spealuin beassá jođáneappot viidáseappot spealus go geavaha ruđa, ležžet dal virtuála ruđat, násttit, gollenat dahje eará áđat maid seastá spealadettiin, dahje albma ruđat. Erenoamážit spealuin ja bálvalusain maid nuvttá viežžá, “mákset” geavaheaddjit oaidnit máidnosiid ja filmmaid, ávžžuhuvvojit oastit ođđa spealuid dahje almmuhit persondieđuid.

Mánáide sáhtta leat váttis áddet virtuála ja albma ruđaid erohusa spealus – ruhta iešalddis lea abstrákta. Olu spealut leat nu intuitiivvat ahte mánát sáhttet speallat ja oastit áššiid almmá ollesolbmo veahki haga. Sii sáhttet danne geavahit albma ruđaid almmá ahte ieža dahje fuolaheaddjit leat diđolaččat das.

Eanaš neahttabreahtain ja mobiilatelefovnain sáhtta ráddjet oastimiid prográmmain ja ođđa bálvalusaid oastima. Dá leat moadde rávvaga maid sáhttibehtet iskat:

- **App-gávppis leat spealut ja bálvalusat dávjá merkejuvvon jus sáhtta geavahit ruđa.** (Ovdamearka: diktá oastit prográmmas / Allows in-app purchase)
- **Jus sáhtta geavahit albma ruđa bálvalusas, de lea App-gávppis haddelistu.** Geahča dán ovdal go mearridat masa máná galgá beassat geavahit ruđa bálvalusas.

- **Iskka reaiddu vállejuumiid:**
 - Sáhtat go ráddjet oastimiid prográmmas?
 - Háliidat go suovvat oastimiid ráddjejuvvon áigodagas? Mii áigodagaid lea biddjon reidui?
 - Sáhtat go ráddjet oastimiid gávppis?
- **Háliidat go ahte du máná ollislaččat galgá beassat oastit bálvalusaid ja oastit prográmmain vai it?**
- **Makkár beassansáni háliidat geavahit, ja háliidat go ahte máná galgá diehtit dan?**
 - Háliidat go ahte máná galgá jearrat dus ovdal go viežžá ođđa áššiid vai it?

Oahpat mánáide buriid neahttadábiid árrat!

Sihke ollesolbmuid ja mánáid mielas sáhtta leat somá juohkit govaid ja filmmažiid neahtas juogadit vásáhusaid bearrašiin ja ustibiiguin. Govvidit ja filbmet mobiilatelefovnaiguin ja neahttabreahtain lea somá maiddá unnimusaide. Lea geavvan ahte mánát leat almmuhan govaid nehtti dahje sádden daid almmá ahte ieža dahje fuolaheaddjit leat diđolaččat das.

JEARA OVDAL GO ALMMUHAT!

- Personsuodjalusláhka muitala maid lea lohpi juohkit earáiguin, earret eará galgá álo jearrat lobi ovdal go almmuha govaid dahje filmmaid earáin.
- Go don ieš jearat lobi almmuhit govaid earáin – ležžet dal mánát dahje ollesolbmot – de ohppet mánát maiddá ahte galget jearrat vuos lobi ovdal go almmuhit.

Buot neahtas, maiddá govaid ja filmmažiid, sáhttet earát viežžat dahje juohkit seammás go almmuhuvvojit Internehtti. Lea dehálaš härjehallat buriid dábiid árrat. Dá leat moadde rávvaga man birra sáhtát smiehttat:

- Galgá go mánná sáhttit juohkit ovdamearkka dihtii bearašgovaid? Galgá go mánná beassat oaidnit juhkkovuvvon govaid bearrašis ja ustibiin?
- Galgá go mánná sáhttit juohkit dieđuid, govaid ja filmmažiid earáiguin?
- Diktet go bálvalusat máná juohkit anonyma dahje ii-anonyma/rabas forumiin?
- Makkár dieđuid lea mánná bivdojuvvon almmuhit go son registrere iežas spellui?
- Beassá go mánná du sosiála bálvalusaide ja oktavuodaide juogo njuolga dahje prográmmaid/bálvalusaid bokte?
- Lea go ráhkaduvvon e-poastačujuhus mii lea čadnon reidui, nu ahte sáhttet sáddet áššiid reaidus?
- Galgá go neahttabreahtas dahje mobiilatelefovnnas leat interneahhtaoktavuohta wifi/3G/4G bokte?

Leat olu vejolašvuodát juohkit govaid dušše soapmásiin gean olmmoš ieš välljet, sihke sosiála mediain ja govvaalbumiid bokte reaidus. Háleštehet ahte govat mat leat juhkkovuvvon gittajoavkkuide, dušše leat oaiwilduvvon sidjiide geaid olmmoš lea välljen, ii ge galgga juohkin earáiguin.

Gávdnojit sierra govajuohkin-bálvalusat ja sosiála fierpmádagat mánáide. Sáhtta leat vuogas háhkat bajilgova dain bálvalusain ja gávnnahit mo dat doibmet. Eanaš sosiála fierpmádagain lea ahkerádjá 13 jagi, ja härve leat heivehuvvon nuorat mánáide.

Don leat deháleamos ovdagovva!

Ollesolbmot leat mánáid deháleamos ovdagovat. Mánát vávjet mo ollesolbmot háleštit gaskaneaset, earáid birra, mo geavahit digitála reaidduid, goas ja man olu áiggi geavahit ja maid juhket nehtas, ja láhttegohtet seamma láhkai. Danne leat don dat deháleamos ovdagovva – háleš iežat mánáiguin du välljejumiid birra ja veahket sin dahkat välljejumiid iežaset árgabeaivvis.

JURDDAŠ:

- **Gii don leat nehtas ja mobiillas?**
 - Makkár dieđuid, govaid ja filmmažiid leat don ieš juohkán – mo leat du digitála luottat oaidnit?
 - Mo ovdanbuvttát don iežat?
- **Gos ja goas geavahat digitála reaidduid?**
 - Leat go ollesolbmui ja mánáin ruovttus sierra vai ovttalágan njuolggadusat?
 - Mánáide sáhtta leat váttis áddet manne ollesolbmot fertejit geavahit digitála reaidduid go ieža eai oaččo lobi. Čielga čilgehusat sáhttet geahpedit sierramielalašvuodaid ruovttus.
- **Mo háleštehpit dii earáiguin ja earáid birra ruovttus?**
- **Mo háleštehpit earáiguin ja earáid birra nehtas ja mobiillas?**
- **Jearat go ovdal go juogát govaid ja dieđuid earáid birra?**

Loga eanet:
medietilsynet.no/engodstart

Samfinansiert av den Europeiske Union
Connecting Europe Facility

IKT NORGE

barnevakten

FORBRUKEROMBUDET

MÁNAIDGÁRDDIÐ
VÁHNIENLAVDEGODDI

fub

DEN 1NE
unicef

SINTEF

Redd Barna

Medietilsynet
NORWEGIAN MEDIA AUTHORITY

Trygg bruk

Nettrafikk
Din digitale partner

slett meg.no